

בשביל הזיכרון

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

בין שבר להמשכיות

בשביל הזיכרון

כתב עת לחינוך וללימוד השואה

סדרה חדשה – גיליון מס' 3
תמוז תשס"ט יולי 2009

עורך: פרופ' גיא מירון
יועצת מדעית: פרופ' דליה עופר
מרכז המערכת: ד"ר אסף ידידיה
כתיבה ועריכה דידקטית:
שני לוריא ויעל ריצ'ל-פרידמן
עריכה לשונית: פנינה לוי
עיצוב גרפי: דבורה ליפשיץ

חברי המערכת:

אבנר שלו (יו"ר), שולמית אימבר,
ראובן גפני, ד"ר חוי דרייפוס,
שרית הוך-מרקוביץ', שרה וידר,
מיכאל ירון, שני לוריא,
דורית נובק, ד"ר יעל נידם-אורבייטן,
יעל ריצ'ל-פרידמן

תמונת השער:

שמואל בק (נ. 1933)

בית, 2004

שמן על בד

76x102 ס"מ

אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם
תרומת האמן

בשער האחורי:

טובה ברלינסקי (נ. 1915)

המשפחה שלי, 1994

שמן על בד

130x96 ס"מ

אוסף המוזיאון לאמנות יד ושם, ירושלים
תרומת האמנית, לזכר משפחתה שנספתה בשואה

יד ושם רשות הזיכרון לשואה ולגבורה

ביה"ס המרכזי להוראת השואה

המגמה להכשרת מורים

טלפון: 02-6443759

פקס: 02-6443774

ISSN 1565-9844

1 בפתח הגיליון

2 **צמיחה, שבר והמשכיות** העם היהודי לפני ואחרי השואה: מבט דמוגרפי
סרג'ו דלה-פרגולה

12 **שיקומה והשתקמותה של יהדות מערב אירופה** **לאחר מלחמת העולם השנייה** סוגיות מרכזיות

דוד ויינברג

22 **בין צמצום לתיקון**

תפיסת ההיסטוריה היהודית של אירווינג גרינברג ואמיל פקנהיים בעקבות השואה

ארי בורשטיין

30 **המשכיות ה"איקונוגרפיה היהודית"**

ציורים של הגירה ממזרח אירופה, של פרעות ושל גירוש כדגמים לאמנות שואה

מרים ריינר

40 **בשביל החינוך**

שני לוריא ויעל ריצ'ל-פרידמן

44 **מגנזי ארכיון יד ושם**

אלה פלורסהיים

48 **סקירת ספרים**

כתב העת רואה אור הודות לתמיכתם הנדיבה של בני הזוג דנה ויוסי הולנדר

קוראים יקרים,

לשבר שחוללה השואה בעם היהודי היו ועדיין יש תוצאות רבות שימשיכו לעצב את סדר היום של העם היהודי ושל החברה הישראלית גם באלף השלישי. הרצח של כ־6 מיליון יהודים, כשליש מכלל יהודי העולם – נתון מספרי חסר תקדים – חולל שינוי עמוק במבנה הגאופוליטי והגאותרבותי של העם היהודי. השמדתם הכמעט מוחלטת של מרכזים יהודיים מפוארים בעלי מסורת תרבותית עתיקה – כמו יהדות מזרח אירופה, יהדות מרכז אירופה דוברת הגרמנית ויהדות הבלקן דוברת הלאדינו – והפגיעה האנושה בקהילות רבות אחרות העבירו את מרכז הכובד של העם היהודי מחוץ לאירופה והטילו ספק בעצם האפשרות להמשכיות של העולם היהודי שלפני השואה.

לאחר הקמת מדינת ישראל, ובעשורים האחרונים ביתר שאת, העם היהודי הולך ומתכנס בשני המרכזים החדשים שמחוץ לאירופה – ארצות הברית וישראל. בהתפתחות זו אפשר לראות אחת מהשפעותיה הרבות של השואה, והיא מטילה על שני המרכזים הללו את עיקר כובד המשא של כינון ההמשכיות היהודית לאחר השואה על כל היבטיה: מהדמוגרפיה והפוליטיקה ועד התרבות, ההגות והדת. בצדם מוסיפים להתקיים ולהתפתח מרכזים יהודיים קטנים יותר בארצות אירופה וביבשות אחרות.

בעת האחרונה נראה שישראל הולכת ונהיית לא רק הקהילה היהודית הגדולה בעולם אלא גם הריכוז של מרבית היהודים בעולם בעתיד הנראה לעין, ומרכזיותה הגוברת מטילה על היהדות הישראלית אחריות גוברת לשמירה על המשכיות העם היהודי. עובדה זו מחדדת עוד יותר את שאלת המתח בין השבר לבין ההמשכיות ביחסו של הדור הישראלי הצעיר לזיכרון השואה. לפיכך בחרנו לייחד גיליון זה לעיון בכמה מפניה של שאלה זו שיש לה משמעויות חינוכיות רבות.

המאמר הפותח בגיליון מעניק לנו מבט על־דמוגרפי על ההשפעות קצרות הטווח וארוכות הטווח של השואה על עתיד העם היהודי. סרג'ו דלה־פרגולה מדגיש עובדות יסוד כמו המבנה הגילי הצעיר במיוחד של קרבנות השואה ופירותם יוצאת הדופן של המרכזים שנכחדו. לקראת סיום מאמרו הוא אף מציין את העובדה המדאיגה שקצב שיקומו הדמוגרפי של העם היהודי, שהחל בתוספת של מיליון יהודים בחמש עשרה השנים הראשונות שלאחר השואה, הואט מאוד בדורות שלאחר מכן. כיום, כך לפי המאמר, ישראל היא העתודה הדמוגרפית החשובה ביותר של העם היהודי לא רק מבחינת היקף אוכלוסייתה אלא גם מבחינת הפוריות שלה. נדמה שעובדה זו אינה עולה די בסדר היום שלנו, והוא מוסיף להיות בעיקרו ישראלוצנטרי ולא כללי יהודי.

דוד ויינברג מציג במאמרו את ניסיונות השיקום של הקהילות היהודיות במערב אירופה לאחר השואה. ויינברג מבקר את המגמה להתרכז באופן כמעט בלעדי ביהודי ארצות הברית וביהודי ישראל ומסרטט את המתחים שאפיינו את תהליך שיקומו של הקהילות במערב אירופה שלא רצו לאמץ באופן גורף את המודל הקהילתי היהודי־אמריקני. נדמה שיש חשיבות רבה למאמר זה בעבור המורה והתלמיד הישראלי, שכן הוא מסייע לנו להציג תמונה רב קוטבית יותר של החוויה היהודית בת זמננו ואף של עיצוב זיכרון השואה.

ארי בורשטיין ומרים ריינר מציגים במאמריהם פנים שונות של המתח בין שבר לבין המשכיות בחיי הדת והתרבות היהודיים. בורשטיין כותב על התמודדותם של שני הוגים יהודיים צפון אמריקנים עם שאלת משמעותה הדתית של השואה. אירווינג גרינברג ואמיל פקנהיים מציעים שתי גישות שונות לסוגיה זו, אך מעניין שאצל שניהם מוענק בסופו של דבר מקום מרכזי לכינונה של מדינת ישראל. האופן שבו שניהם חותרים להעניק למדינה היהודית הצעירה משמעות דתית מעורר את השאלה החינוכית כבדת משקל בדבר האחריות שלנו, הישראלים, להווה ולעתיד של ההמשכיות היהודית. עיונה של מרים ריינר במגוון יצירות של אמנות יהודית מתקופת השואה מעלה את שאלת תקפותם של סמלים, דימויים וזיכרונות יהודיים ואוניוורסליים בני התקופה שקדמה לשואה לייצוג מוראותיה. בעקיפין אפשר לשאול, בעקבות העיון במאמר, אם ועד כמה הדימויים שנולדו מאירועי השואה יכולים להיות תקפים גם בדורנו.

המדור "מגנזי ארכיון יד ושם" מביא הפעם לקורא העברי קטעים מגיליונו הראשון של העיתון אונדזער שטימע (קולנו) שיצא לאור במחנה העקורים ברגן־בלזן ב־12 ביולי 1945, קצת פחות משלושה חודשים לאחר השחרור. אלה פלורסהיים תרגמה קטעים אלו וכתבה את המבוא להם, והם מייצגים את ראשית התמודדותם של הניצולים עם שאלת המתח בין שבר להמשכיות שגיליון זה של בשביל הזיכרון מוקדש לה.

במדור "בשביל החינוך" מוצעים כיווני חשיבה שונים בדבר המשמעות הנגזרת מתוצאותיה של השואה ומעצם התרחשותה בעבור העולם היהודי והעולם כולו.

קריאה מעניינת

גי'א מירון

צמיחה, שבר והמשכיות

העם היהודי לפני ואחרי השואה:

מבט דמוגרפי

סרג'ו דלה־פרגולה

העובדה שבשואה נרצחו כמעט 6 מיליון יהודים, כשליש מכלל האוכלוסייה היהודית בעולם באותה תקופה, היא רק נקודת המוצא להבנת התוצאות הדמוגרפיות של השואה על עתיד העם היהודי. במאמר זה סרג'ו דלה־פרגולה מהמכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, החוקר הבולט של הדמוגרפיה של העם היהודי, מציג את משמעויותיה הדמוגרפיות של השואה בראייה ארוכת טווח.

מהעיון במאמר עולה שגם כאשר אנו בוחנים את תוצאות השואה מהזווית הדמוגרפית, דהיינו מתוך הפרספקטיבה של מספרים וסטטיסטיקות, אי אפשר להתעלם מהיבטים איכותיים. כך למשל חשוב להכיר בכך שקרבנות השואה לא היו רק כשליש מהעם היהודי: רובם הגדול נמנו גם עם הקבוצה הצעירה והפורייה ביותר שלו מבחינה דמוגרפית. גם עצם השמדתם של מרכזים יהודיים גדולים בעלי דפוס תרבותי אינטנסיבי וייחודי פגעה ביכולת ההעברה הבין־דורית של המורשת היהודית על גווניה. עובדות אלו ותוצאות אחרות של השואה שמוצגות במאמר נקשרות למגמות הדמוגרפיות בעולם היהודי בן זמננו - בישראל ובתפוצות - ואף יוסיפו לעצב את עתידו במאה ה־21.

שיקומה והשתקמות של יהדות מערב אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה

סוגיות מרכזיות

דוד ויינברג

לפני השואה התרכז רובו של העם היהודי באירופה, ולאחר השואה הלך והתכנס בשני המרכזים החדשים: ישראל וארצות הברית. גם רבים מניצולי השואה, בעיקר מי שהתרכזו במחנות העקורים, היגרו למרכזים חדשים אלו ולארצות אחרות מחוץ לאירופה. אך בחינת התמודדותו של העם היהודי עם אתגר ההמשכיות לאחר השואה אינה יכולה להתעלם מהמשך החיים היהודיים באירופה ובמיוחד במערב אירופה.

דוד ויינברג מאוניברסיטת ויין סטייט, חוקר בולט של יהודי מערב אירופה, מציג במאמר זה קווים מרכזיים בתהליך שיקום הקהילות היהודיות בצרפת, בבלגיה ובהולנד וגם מעלה את השאלה אם יש לכלול את בריטניה במסגרת זו. שיקומן של קהילות אלו התנהל, כפי שהמאמר מראה, לא רק בצל מוראות העבר, שהיו שונות ממדינה למדינה, אלא גם מול אתגרי ההווה, ובהם המלחמה הקרה, מעורבותם הנמרצת של ארגוני סיוע יהודיים אמריקניים, הקמתה של מדינת ישראל ומגמות אנטישמיות חדשות. גם ההתמודדות עם עיצובן מחדש של מערכות החינוך, התרבות והדת היהודיות בקהילות אלו משקפת את ניסיון ליצור המשכיות למסורותיהן הקהילתיות הייחודיות.

בין צמצום לתיקון

תפיסת ההיסטוריה היהודית של אירווינג גרינברג ואמיל פקנהיים בעקבות השואה

ארי בורשטיין

שאלת המשמעות הדתית של השואה ועמידתו של היהודי מול האל בעקבות הקטסטרופה העסיקה ומוסיפה להעסיק הוגי דעות יהודים מזרמים דתיים שונים. העיין בה משלב בין סוגיות יסוד קלסיות כגון ההשגחה האלוהית, "צדיק ורע לו, רשע וטוב לו" ומשמעותו הדתית של הסבל האנושי לבין שאלות בעלות אופי לאומי יותר הנוגעות למשמעותה של המודרנה והציונות ולעתידתו של העם היהודי.

ארי בורשטיין ממכון שכטר למדעי היהדות, חוקר מחשבת ישראל, מציג במאמר זה את התמודדותם של שני הוגים יהודים מצפון אמריקה - אירווינג גרינברג ואמיל פקנהיים - עם שאלת משמעותה של השואה. בורשטיין מנתח את הגותם של השניים מהפרספקטיבה של שני מושגי יסוד קבליים - צמצום ותיקון. הוא בוחן את ההשפעה של רעיונותיהם על עתיד העם היהודי על פי האופן שבו כל אחד מהם מציע לעצב מחדש את הזיכרון היהודי, תוך בחינת משמעותם של יום השואה ויום העצמאות.

המשכיות

“האיקונוגרפיה היהודית”

ציורים של הגירה ממזרח אירופה, של פרעות
ושל גירוש כדגמים לאמנות שואה

מרים ריינר

מוראות השלטון הנאצי עוררו כבר בשנות ה-30 אמנים יהודים מרחבי אירופה לבטא את תגובתם באופן חזותי. מרים ריינר, חוקרת אמנות חזותית ומלמדת באוניברסיטת בר אילן ובמכון שכטר למדעי היהדות, מתמודדת במאמר זה עם שאלת מקורות ההשראה של יצירות אמנות אלו ומראה כיצד ארכיטיפים ואירועים שונים מהעבר היהודי והאירופי שימשו רקע להתמודדות עם אירועי שנות ה-30 וה-40.

כך למשל יצירותיו של מארק שאגאל משלבות בין הארכיטיפ של הקדוש הנוצרי המיוסר ששימש אמנים יהודים שונים כבר במאה ה-19 לסמלים הנוגעים לעולם היהודי המזרח אירופי. יוצרים אחרים הרבו להתייחס לייצוגים של מהגרים ופליטים כפי שעוצבו באמנות המאה ה-19 והוסיפו להם מרכיבים יהודיים. גם לאחר תקופת השואה המשיכו מודלים אוניוורסליים ויהודיים שונים להופיע באיקונוגרפיה היהודית של השואה. השילוב ביניהם סייע ליצירת ממד של המשכיות במבע האמנותי ולעיתים גם הקנה לאירועים המיוצגים בו ממד על-זמני.